

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.46) : 61 «19/20»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.6.124>

Ігор Опацький*

ЧИМ ХВОРИЛИ ТА ЯК ЛІКУВАЛИСЯ УМАНЧАНИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація: *Стаття містить інформацію про найпоширеніші хвороби та методи боротьби з ними у ХІХ – на початку ХХ ст. в одному з найбільших повітів Київської губернії – Уманському. Проаналізовано публікації київських газет «Заря», «Жизнь и искусство», а також польськомовних видань «Kraj», «Dziennik Kijowski», що стосуються медичних проблем повіту. Встановлено, що найпоширенішими інфекційними хворобами на Уманщині були віспа, тиф, кір. Незважаючи на велику смертність від віспи, населення ставилося з недовірою до щеплень і всіляко намагалося їх уникнути. Для розв'язання цієї проблеми влада намагалася популяризувати щеплення, у першу чергу за допомогою духовенства, проінформувати населення про користь щеплень. У статті досліджено, що через високу вартість послуг лікаря та недовіру до лікарів більшість сільського населення Уманського повіту лікувалися методами народної медицини.*

Ключові слова: *Уманський повіт, медицина, хвороби, народна медицина, щеплення, періодична преса*

Останні десятиліття, завдячуючи вивченню українськими істориками методологічного та тематичного досвіду західних колег, в українському історіописанні з'являється все більша кількість праць, де головним об'єктом дослідження стає людина в усьому її різноманітті. В межах нової соціальної історії з'являються вартісні дослідження мікроісторії, де перевага надається індивідуальному досвіду соціальних мікроструктур чи регіонів. Охоплюючи широке поле соціальної історії створюються нові можливості для здійснення узагальнень внаслідок розкриття численних зв'язків між різноманітними явищами минулого¹.

У зв'язку з поширенням пандемії особливої актуальності набуває звернення до досвіду боротьби з різноманітними, у першу чергу інфекційними, захворюваннями в минулому. Зусилля урядів багатьох країн світу з популяризації вакцинації серед населення часто викликають активізацію антивакцинаторського руху, що актуалізує необхідність вивчення

---

* Опацький Ігор Юрійович – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6786-3295>; e-mail: igor.opatskiy@gmail.com

¹ Ворончук І. «Нова соціальна історія» та перспективи українознавчих досліджень // Українознавство. 2015. № 2. С. 52-65.

досвіду боротьби з інфекційними захворюваннями. Одним з найбільших повітів Київської губернії як за територією, так і за кількістю населення був Уманський. Саме на прикладі цього повіту розглянемо досвід боротьби з різноманітними захворюваннями.

В силу різноманітних причин найпопулярнішим методом лікування хвороб серед українських селян впродовж XIX ст. залишалося звернення до досвіду народної медицини. Польський етнограф Юліан Талько-Гринцевич впродовж чотирьох років працював над ґрунтовним і різнобічним дослідженням народних уявлень про причини виникнення хвороб і найпоширеніші методи їх лікування. Для цього він особисто спілкувався з місцевим населенням, опрацьовував доступну літературу та використав матеріали інших збирачів². Становлення та розвиток гігієнічної науки в Україні стало предметом наукового зацікавлення Н. Коцур. В її працях проаналізовано діяльність земських лікарів, лікарень і методичних товариств у галузі санітарно-протиепідемічної діяльності³. У дослідженні Т. Кузнець систематизовано та проаналізовано інформацію з київських газет «Зоря» та «Киевлянин» про стан медичного обслуговування в Уманському повіті⁴.

Продовжуючи дослідження в означеній царині, маємо *на меті* вивчити поширення різноманітних хвороб на Уманщині, проаналізувати описи способів їх лікування та сприйняття місцевим населенням заходів влади щодо подолання інфекційних хвороб.

Однією з найпоширеніших хвороб, яка призводила до значних людських втрат, тривалий час залишалася натуральна віспа. На початок XIX ст. основним методом боротьби з цією хворобою було щеплення на основі вірусу коров'ячої віспи. Незважаючи на те, що щеплення від хвороби отримували навіть члени імператорської родини, населення Російської імперії, у своїй більшості, ставилося негативно до щеплень і старалося уникнути їх.

У червні 1803 р. київський губернатор Петро Панкратіїв звертався до митрополита Київського Гавриїла з документом, в якому інформував про ситуацію, що склалася в Уманському повіті. Граф Станіслав Потоцький намагався боротися з поширенням захворювання віспи серед населення, яке працювало на його володіннях і проживало у повіті. За його вказівкою до повіту були запрошені кращі лікарі, які мали провести щеплення коров'ячою віспою дітей. Однак більшість населення негативно ставилася до такої перспективи, переховувала своїх дітей у лісах і висловлювала своє незадоволення перспективою примусового щеплення.

Губернатор закликав не здійснювати щеплень насильно, аби не провокувати невдоволення та повстання серед населення. Однак, розуміючи необхідність боротьби з поширенням віспи, закликав, щоб духовенство повіту «вразумляли и истолковывали поселянамь, что прививание детям коровьей оспы не только не противно закону Божию, но, напротив... есть действие самое полезнейшее для избавления от пагубных следствий натуральной оспы»⁵. Митрополит підтримав ініціативу губернатора та наказав місцевим священникам пояснювати прихожанам необхідність щеплень і розвінчувати міфи, які побутували серед народу.

---

² Talko-Hrynczewicz J. Zarzys lecznictwa ludowego na Rusi południowej. Kraków, 1893. 461 s.

³ Коцур Н. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-і рр. XX століття). Корсунь-Шевченківський, 2011. 726 с.

⁴ Кузнець Т. Періодичні видання кінця XIX – початку XX ст. про медичне обслуговування населення Уманщини // Емінак. 2019. № 4. С. 34–45

⁵ Доманицкий В. Как вводилось оспопрививание в Уманском уезде сто лет назад // Киевская старина. 1902. № 7/8. С. 1.

Але народ продовжував боятися й уникати щеплень. У 1804 р. жінки з дітьми переховувалися від щеплень у лісах і степах краю, а в церквах була поширеною практика, коли селяни молилися, щоб їхніх дітей оминувало щеплення. У зв'язку з великим суспільним несприйняттям, поліцією було вирішено припинити щеплення та посилити інформаційну кампанію щодо користі щеплень. Було рекомендовано передусім здійснювати щеплення дітям з шляхетних і священницьких родин, щоб селяни на практиці побачили користь цього методу та добровільно погоджувалися отримати щеплення.

Однак інформування населення не було надто результативним і переконливим, адже у 1805 р. штаб-лікар Трохим Ноздря прибув до Умані здійснювати щеплення від віспи, але населення відмовилося від його послуг. Лікар звернувся до Уманського земського суду з проханням проінформувати населення, що щеплення він буде здійснювати в повіті безкоштовно, і що цей метод боротьби з віспою визнається всіма лікарняними інституціями та не завдає дітям шкоди. Окрім духовенства проводити інформаційну роботу серед населення мали і поміщики, посесори та економи. На жаль, невідомо чи дали ці потуги вагомий результат, однак відомо, що і в наступні роки справа зі щепленнями проти віспи була однією з проблемних у регіоні.

У 1811 р. було опубліковано працю «Пастырское увещание о прививании предохранительной коровей оспы» єпископа вологодського Євгенія (Болховітінова) та розіслано «по всем в России церквам, для чтения в оных ежегодно народу по три раза»⁶. Цього ж року по всій території Російської імперії створювалися комітети боротьби з віспою. Однак до найдієвішого методу боротьби – щеплень – народ продовжував ставитися з недовірою. Серед заходів, які мали покращити ситуацію, пропонувалося, щоб духовенство переконувало селян не словами, а успішними прикладами. Діти, які перенесли щеплення коров'ячою віспою, мали стояти під час святкових служб на особливих місцях у церкві, визначених священником. Також священникам пропонувалося після завершення служби інформувати населення про людей, які одужали після прививання їм коров'ячої віспи і також про тих, які загинули від натуральної віспи через відсутність щеплення.

Однак попри всі заходи місцевої влади, духовенства та лікарів, час від часу захворювання віспи спалахували в населених пунктах повіту. У 1881 р. на сторінках газети «Заря» повідомлялося, що в селах Беринка та Янківка спочатку від віспи помирали до 10 людей на рік, а згодом смертність зростає до десятків людей за місяць. До того ж, помирали від хвороби в основному діти віком до 12 років, у яких не було щеплення. Однак, попри спалах епідемії, місцевий вільнопрактикуючий лікар не поспішав з допомогою населенню: за виклик він вимагав 5 руб., доставити до хворого його мали б швидкими кіньми та щоб упряжка була на ресорах. Зрозуміло, що такі забаганки не могли виконати навіть заможні селяни, не те що бідні⁷. У червні 1900 р. кореспондент газети «Киевлянин» повідомляв, що через безпечне ставлення населення до щеплень від віспи кількість захворювань в Уманському повіті постійно зростала: у квітні в селах повіту від хвороби померли 87 осіб.

У буремні 1920-ті боротьба з поширенням віспи та інформаційна кампанія щодо безпечності та ефективності щеплень продовжувалася. У 1923 р. кампанія з проведення

---

⁶ Пастырское увещание о прививании предохранительной коровей оспы. Сочиненное єпископом вологодским Евгением. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1811.

⁷ Уманский уезд, 30-го ноября // «Заря». 1881. № 265. С. 3.

щеплень в Уманській окрузі тривала з травня по вересень. В Умані отримати щеплення можна було щоденно в лікарні: з 11:00 до 15:00, а також у вечірні години з 18:00 до 20:00. В окрузі щеплення можна було отримати в усіх лікарнях і лікарняних пунктах. Заклики до населення щодо необхідності щеплюватися активно публікувалися у місцевій пресі. Преміями нагороджувалися ті медичні працівники, які за сезон провакцинували 10 тисяч осіб. Однак попри ці й інші заходи влади, навесні 1923 р. в Умані та сусідніх населених пунктах (Паланка, Синиця, Оратів) з'являлися хворі віспою (переважно діти, які не отримали щеплення)⁸.

Загалом лікувальна справа на Уманщині впродовж XIX – перших десятиліть XX ст. була предметом особливої уваги кореспондентів столичних газет. Автори газетних публікацій констатували факт, що населення мало зверталося до лікарів, перш за все, через велику вартість послуг лікаря. Однак траплялися випадки, коли заможні селяни теж відмовлялися від кваліфікованої медичної допомоги через усталені у суспільстві традиції. Напевно, найточніше ставлення більшості сільського населення Уманщини до медицини можна передати гоголівською цитатою з «Ревізора»: «лекарств дорогих мы не употребляем. Человек простой: если умрет, то и так умрет; если выздоровеет, то и так выздоровеет».

Кореспондент газети «Заря» наводив інформацію, що під час роботи з жорнами сину заможного селянина відірвало пальця та переломило руку. Однак попри рекомендацію фельдшера негайно відвезти постраждалого до Умані в лікарню, батько відповідав: «Як має там померти, то хай лучше тут помре». При цьому батько неодноразово запевняв, що йому не жалко коштів, просто немає впевненості, що лікування буде ефективним⁹.

В одному з сіл повіту під час спроби самогубства 13-літня дівчинка порізала горло ножом, а коли з'явився фельдшер, то порадив батькові поїхати до найближчої аптеки (за 7 верст) придбати ліки для швидшого одужання дитини. Однак батько відповідав: «Цур йому, з тією аптекою, як не дасть Бог смерті, то й не помре». Дівчинка одужала, а батько її після цього всім радив не знати «ні аптеки, ні лікарів»¹⁰.

Ще однією з причин того, чому селяни рідко зверталися до лікарів, була відсутність швидких результатів лікування. Для прикладу, лікар приписував тривале лікування, однак пацієнт не завжди дотримувався його рекомендацій, не отримував бажаного результату та розповідав іншим селянам, що не потрібно звертатися до лікаря, бо все одно хвороба залишилася, лише дарма витрачено кошти. Так, одному з мешканців містечка Буки, який мав проблеми з шлунком, лікар поміж іншого приписав дотримуватися дієти. Через кілька днів пацієнту стало краще і він вирішив відмовитися від несмачної «дієтичної» їжі та наївся «оселедця і взвару» і, відповідно, знову отримав проблеми зі шлунком, які лікар не зміг вилікувати¹¹. Серед населення поширювалися слухи, що лікарі нічим не спроможні допомогти і немає сенсу до них звертатися. Через це селяни рідко зверталися до лікарів, а лікарі, підвищували ціни за свої послуги, щоб мати можливість, хоча б з тих рідкісних звернень, отримати певний прибуток.

Велика кількість населення міста та повіту потребувала належного медичного

---

⁸ Кампанія предохранительных прививок // Робітничо-селянська правда. 1923. № 99. С. 1.

⁹ Из Уманского уезда, 10 января // Заря. 1882. № 19. С. 4.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem.

обслуговування. Для того, щоб здешевити медичні послуги найбільшому населенню, в місті існували благодійні товариства. Під патронатом міського відділу Товариства Червоного Хреста уманська лікарня наприкінці XIX ст. надавала безкоштовні медичні послуги частині найбільшого населення. У 1888 р. кореспондент газети «Край» зазначав, що частина польського населення міста активно долучилася до матеріальної підтримки благодійних медичних товариств. Для цього влаштовували танцювальні бали (на одному з них вдалося зібрати 400 рублів). У цифровому вимірі діяльність лікарні для бідних за 1886 і 1887 роки представлена такими показниками: медичну допомогу надано 2 976 хворим у лікарні та 191 поза межами лікарні. Здійснено 139 хірургічних операцій та 923 перев'язки. Під час поширення епідемічних хвороб на Уманщині санітарний відділ лікарні здійснив 35 виїздів до околиць Умані та сусідніх населених пунктів, під час яких було надано допомогу 1 610 хворим, 102 дітям здійснено щеплення проти віспи¹².

Аби покращити ситуацію з медичним обслуговуванням у місті час від часу організовувалися різноманітні благодійні бали, вечори та публічні лекції, зібрані кошти з яких йшли на підтримку медичних закладів. Лікар Хацкелевич читав публічні лекції з питань гігієни у воєнному клубі. Доступна ціна вхідного квитка (50 коп.) та актуальність теми сприяли популярності лекцій серед міщан. Також відомо, що лікар Альтер мав намір прочитати в приміщенні гімназії лекцію про холеру, частину отриманих за вхід коштів планував витратити на підтримку учнів, а інші – на благодійні цілі. У 1906 р., з нагоди 25 річниці з дня смерті М. Пирогова, в Умані відбулися публічні заходи, метою яких було вшанування пам'яті відомого лікаря та збір коштів для утримання ліжка імені Пирогова в Уманській лікарні. Інші частину зібраних коштів планувалося надіслати до московського відділення Товариства Червоного Хреста для побудови лікарні імені Пирогова¹³.

Таку активну діяльність лікарня могла здійснити лише за умови щедрої матеріальної підтримки. Однак кількість коштів, які збирали благодійні товариства була катастрофічно малою і їх не вистачало, щоб налагодити належну медичну допомогу в повіті¹⁴.

Поширеними на Уманщині були і венеричні хвороби. У 1884 р. в газетах повідомлялося, що «по сведениям местных врачей, сифилис занимает первое место между болезнями в деревне... Несмотря, однако, на это, количество сифилитиков, обращающихся к врачебной помощи, сравнительно невелико»¹⁵. Причинами цього було те, що люди ставилися до цієї хвороби як до легкого нездужання, або ж соромилися звертатися до лікаря. Високий рівень поширення цих хвороб спонукав міську владу розширювати надання спеціалізованих медичних послуг. Голова повітової земської управи Ю. Мейсндорф підтверджував готовність земства виділити кошти для облаштування венеричної лікарні у військовому приміщенні.

Швидко поширювалися інфекційні захворювання серед дітей. Через затяжну дощову осінь 1910 р. з'явилася загроза поширення епідемії кору, скарлатини та дифтериту. З метою призупинення поширення хвороби місцеве керівництво навчальних закладів прийняло рішення раніше розпочати зимові канікули і з 11 грудня припинили навчальний процес, аби ізолювати хворих дітей¹⁶.

---

¹² Humań // Kraj. 1888. № 12. S. 12.

¹³ Z pism i od korespondentów // Dziennik Kijowski. 1906. № 237. S. 4.

¹⁴ Humań // Kraj. 1888. № 12. S. 12-13.

¹⁵ Внутренний отдел // Заря. 1884. № 209. С. 3.

¹⁶ Умань // Киевлянин. 1910. № 344. С. 4.

Ще однією з інфекційних хвороб, яка набула поширення в повіті у XIX ст., був тиф. В 1881 р. у місцевій в'язниці був спалах тифу, однак, завдячуючи своєчасному лікуванню, поширення хвороби вдалося зупинити, з хворих арештантів один помер, інші одужали¹⁷. Зростання захворюваності на тиф зафіксовано й у 1900 р. Того року в селах повіту від хвороби померли 98 осіб¹⁸. Завдячуючи діям лікарів і місцевої влади, поширення хвороби вдалося призупинити.

У вересні 1899 р. в районі старого базару було знову зафіксовано зростання захворюваності на тиф і кір, однак до лікарів хворі не зверталися, тому що більшість хворих були бідними і не мали коштів для оплати послуг лікаря та купівлі медикаментів¹⁹.

Однією з причин поширення інфекційних хвороб у місті був незадовільний санітарно-гігієнічний стан вулиць та околиць Умані. Кореспонденти столичних газет, відвідуючи місто, були вражені як принадами парку «Софіївка», так і цілковитою антисанітарією окремих міських районів. У 1898 р. дописувачка газети «Жизнь и искусство» називала район міста, де компактно проживало єврейське населення «Горою мікробів».

«Густо, давя друг друга, в хаотическом беспорядке, ползут к вершине горы одна над другою, мазанки и клетушки... Среди пыли и грязи между хижинами переулков, валяются полураздетые дети, поглощая с каждым дыханием миллиарды микробов... сидят исхудалые в грязных платьях женщины с грудными детьми, сосушими под лучами палящего солнца, иссохшую чахоточную грудь своих матерей»,

- такими словами описували кореспонденти враження від побаченого²⁰. До речі, подібний опис єврейського кварталу Умані у 1914 р. зробив і уманський адвокат Петро Федорович Курінний на сторінках свого щоденника:

«Я ужаснулся той страшной еврейской бедности, которая здесь существует... Полуразрушенные дома, обваливающиеся здания и целые улицы и из них выглядывающая страшная нищета... Трудно сказать, чем живут эти несчастные люди и зачем они так страдают?»²¹:

Але незадовільний санітарно-гігієнічний стан був і в інших районах міста, зокрема зустрічаємо замітку в пресі про те, що у центрі міста є вулиці та провулки, які буквально тонуть у бруді та є розплідниками різноманітних інфекцій. Автор зазначав, що під час епідемій люди тут «мруть, як мухи»²².

Міська дума час від часу створювала спеціальні комісії задля поліпшення санітарно-гігієнічного стану міста й уникнення поширення хвороб. Одне з таких засідань, за участю лікарів міста, відбулося у 1884 р. Під час нього обговорювали заходи задля попередження поширення холери. За результатами засідання було прийнято рішення: розділити місто за кількістю лікарів на дільниці; на кожній з дільниць лікарі зобов'язувалися слідкувати за якістю харчових продуктів і води та своєчасним очищенням помийних ям; для допомоги лікарям призначалося по дві особи на дільницю; лікарі та члени санітарної комісії були уповноважені

¹⁷ Умань // Заря. 1881. № 237. С. 3.

¹⁸ Уманский уезд // Киевлянин. 1900. № 152. С. 4.

¹⁹ Областные вести // Жизнь и искусство. 1899. № 241. С. 4.

²⁰ Областные вести // Жизнь и искусство. 1898. № 232. С. 4.

²¹ Торгалю Ю., Гарбузова Л. (ред.). Умань і уманчани очима П.Ф. Курінного (з особистих щоденників за 1918-1929 рр.). Умань: Візаві, 2013. С. 65.

²² Умань // Жизни и искусство. 1898. № 343. С. 5.

складати протоколи та притягувати до судової відповідальності тих господарів, які порушували санітарні вимоги; мирових суддів просили розглядати позачергово справи про порушення санітарних вимог; на випадок появи хворих на холеру пропонували виділити в місцевій лікарні окреме приміщення, аптекарям рекомендували хворих на холеру відпускати поза чергою, навіть якщо у них немає коштів розрахуватися за ліки²³.

У наступних номерах видання кореспонденти критикували комісію за відсутність суттєвих результатів її діяльності, адже різноманітні нечистоти вільно розливалися вулицями міста, забруднювали міське повітря²⁴.

Міська влада не полишала спроб налагодити ситуацію з благоустроєм міста. У 1899 р. було ухвалено таке рішення: змусити власників будинків облаштувати прибудинкові тротуари плитами або цеглою. З ініціативи міського голови Логовинського на базарній площі було відведено місце для облаштування 14 дерев'яних м'ясних кіосків, через те, що попередні місця продажу м'яса мали антисанітарні умови та викликали обурення місцевого населення²⁵.

1907 р. місту знову загрожувала епідемія холери. У зв'язку з цим відбулося засідання повітового комітету з питань запобігання поширення цієї хвороби. Комітет рекомендував здійснити такі кроки задля покращення ситуації в місті: видати наказ про негайне очищення вулиць і площ від нечистот, заборонити населенню викидати сміття та відходи до водойм; посилити контроль за якістю продуктів харчування та напоїв, які продавалися на ярмарках; контролювати якість питної води у водоймах; просити міську владу перерозподілити кошти міського бюджету, збільшити видатки на прибирання міста та містечок повіту; контролювати стан берегів річки Уманки; заборонити її забруднювати; наголосити власникам цукрових заводів на необхідності дотримуватися усіх санітарних вимог; поширювати серед населення інформаційні брошури та плакати; у кожному селі виділити одну хату для лікування хворих, збільшити персонал лікарень та змусити місцеву владу про кожен новий випадок захворювання інформувати не лише поліцію, але й повітового лікаря. Комітет пропонував земській управі знайти кошти в сумі 500 руб. на придбання дезінфікуючих засобів. У випадку смерті хворого пропонували заборонити похорон, а речі померлого ховати разом з ним²⁶.

У липні 1908 р. Уманському повіту загрожувала епідемія дифтерії. Тільки у період 15-21 липня в селах повіту захворіло 28 осіб на цю недугу. У серпні того ж року в земській лікарні було зареєстровано вже 35 випадків цього захворювання, а у вересні – 76²⁷.

Попри всі потуги міської влади, благодійних товариств і небайдужих громадян, більшість населення Уманського повіту не зверталися за кваліфікованою медичною допомогою. Натомість здійснювали лікування методами народної медицини. Завдячуючи дослідженню польського етнографа Юліана Талько-Гринцевича маємо зафіксовані уявлення жителів Київщини загалом, та Уманського повіту зокрема, про походження хвороб і методи їх лікування.

Лікувати віспу селяни намагалися викликавши пітливість тіла та якомога більші висипи на тілі, бо за народними уявленнями, чим більші висипи на тілі, тим менше рубців

---

²³ Внутренний отдел // Заря. 1884. № 224. С. 3.

²⁴ Внутренний отдел // Заря. 1885. № 40. С. 3.

²⁵ Областные вести // Жизни и искусство. 1899. № 212. С. 4.

²⁶ Z pism i od korespondentów // Dziennik Kijowski. 1907. № 195. S. 3.

²⁷ Z pism i od korespondentów // Dziennik Kijowski. 1908. № 159. S. 3.

буде на внутрішніх органах (серці, печінці і т.д.). Окрім цього дітям давали відвар насіння ріпи з медом, кобиляче молоко, а тіло натирали теплим свинячим жиром²⁸.

Якщо породіллі не могла родити, то «бабки-повитухи» пришвидшували пологи наступними способами: спочатку давали випити відвар зі спеціальних трав. Потім, у залежності від ситуації, породіллі рекомендували переступати через лавку або з ноги на ногу, витягнути з криниці три відра води. Якщо ж подібні зусилля не призводили до бажаного результату, тоді жінку клали на лаву і, піднявши її ноги догори, потрушували нею. Часто така «допомога» завдавала важких травм і шкоди здоров'ю як вагітній, так і новонародженій дитині²⁹.

Для лікування гельмінтів використовували різноманітні напої з трав (коріння папороті, зеленої рути тощо), або ж вживали по чайній ложці вранці та ввечері розтертого з цукром насіння гарбуза. Інколи дітям рекомендували з'їдати зубчик часнику. В Умані для лікування спалювали шкаралупу від яєць, пучок отриманого попелу кидали на ніч у склянку гарячої води, а зранку випивали як ліки³⁰.

Значну кількість хвороб місцеве населення називали «диявольськими», які «нападали» на людину через злих духів. Тому методи лікування теж були пов'язані з містичними віруваннями. Люди зверталися в основному до знахарів і намагалися вилікувати хвороби різноманітними замовляннями. Для прикладу, з нечистою силою пов'язували плач дитини серед ночі, безсоння, примхи та «переляк». Для їх лікування дитині давали або відвар з насіння маку, або ставили під подушку головки маку. Однак «найдієвішими» ліками вважалися замовляння. Замовляннями лікували і гикавку³¹.

Нудоту найчастіше лікували через викликання блювоти. Для цього потрібно було пальцями або гусячим пером лоскотати піднебіння. Після цього хворому давали відвар з м'яти, або цвіту чорної бузини, або теплу воду з маслом. Гарячку (у народі її називали пропасниця або лихоманка) лікували різноманітними відварами, настоянками, компресами до чола.

Сифіліс лікували «п'тлівістю» – хворого чоловіка залишали на печі та вкривали кожухом. Одна з умов лікування – відсутність у раціоні кислої та солоної їжі. Окрім цього хворому давали дихлорид ртуті, розмішаний з горілкою. Рани змащували сумішшю дьогтю та часнику.

Виразки на губах (у народі відомі під назвою «заїди»), за народним уявленням, з'являлися від плювання на вогонь, прийому їжі та напоїв (особливо кавунів) на холодному вітрі, використання немитих ложок. Лікували цю хворобу на Уманщині або вушною сіркою, або ж сажою, змішаною зі сметаною³².

Зафіксовано різноманіття народних методів щодо лікування зубного болю. Починаючи від прикладання до хворого зуба відвареної кори ясена до виготовлення з металу, яким підковували коней, персня і носіння його на тій руці, з якого боку болить зуб. Або ж на новий місяць потрібно було тричі проговорити різноманітні замовляння³³. Подібних способів лікування хвороб зафіксовано досить багато, що може бути предметом окремого наукового дослідження.

---

²⁸ Talko-Hryncewicz J. Op. cit. S. 125.

²⁹ Ibid. S. 74-78.

³⁰ Ibid. S. 117.

³¹ Ibid. S. 136.

³² Ibid. S. 290.

³³ Ibid. S. 363.

Систематизація матеріалів періодичної преси, етнографічних досліджень і наукових розвідок істориків про найпоширеніші хвороби мешканців Уманського повіту в ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. та способи їх лікування дала можливість розширити уявлення про медичне обслуговування мешканців краю у зазначений час, доповнюють відомості про повсякденне життя населення краю та розширюють джерельну базу соціальної історії.

Ihor Opatskyi

What did the Uman citizens suffer from and how were they cured in the 19th - early 20th centuries

Abstract: The article deals with the most common diseases and methods of overcoming them in the 19th – early 20th centuries in one of the largest districts of Kyiv province – Uman district. The publications of Kyiv newspapers «Zaria», «Zhizn i Iskustvo (Life and Art)», as well as Polish-language publications «Kraj», «Dziennik Kijowski» related to medical problems of the district have been analyzed. It has been found that smallpox, typhus and measles were the most common infectious diseases in the Uman region. Despite the high mortality rate from smallpox, the population distrusted vaccinations and tried to avoid them. In order to solve this problem, the authorities tried to promote vaccinations, primarily with the help of the clergy and to inform the public about the benefits of vaccinations. Despite various government measures to promote vaccinations, the majority of the population of Uman district (especially rural inhabitants) hid from vaccinations in the woods and prayed in church so that their children «could escape from vaccinations».

It has been discovered that a doctor's services were expensive, and the majority of the district's population distrusted doctors and tried to avoid treatment. In order to improve the situation, various charities occasionally organized charitable events to raise funds to help medical establishments and to provide free assistance to the poorest. Significant spread of infectious diseases among the inhabitants of the district is due to unsatisfactory sanitary and hygienic condition of the town streets as well as its countryside. Authorities convened various commissions to decide on improving the town sanitary condition, but the problem remained relevant during the end of the 19th - early 20th century.

The article investigates that due to the high cost of doctor's services and distrust of doctors, the majority of rural population of Uman district was cured with traditional medicine. Diseases were cured either with broths of various herbs, or people turned to healers, who cured with spells. Certain health problems were considered to be «devilish diseases» that required appropriate mystical «treatment».

Analysis and systematization of information about the most common diseases of the Uman district inhabitants in the 19th - the first decades of the 20th century and methods of their treatment make it possible to expand the idea of medical care for the area's inhabitants at that time, supplement information about the daily life of the population of the region and expand the source base of social history.

Keywords: Uman district, medicine, diseases, folk medicine, vaccination, periodicals